

Hana Levi, *Iz Belzena: 1944–1945*. Sarajevo: Buybook, 2024.

U svijetu je već objavljeno beskrajno puno dnevnika iz vremena holokausta („možda i hiljade“, kako navodi Emil Kerenji u Pogovoru ove knjige, str. 94), a objavljivanje dnevnika Hane Levi u Sarajevu 2024. višestruko je značajno. Nije u pitanju samo činjenica da je doista došlo doba da se ovaj *Dnevnik*, nakon što je već obavljen na stranim jezicima (njemačkom, engleskom), sada objavi i u Haninom rodnom gradu (Sarajevu) u jeziku kojim je i pisan, nego je doista važno da se on objavi u svom izvornom obliku i zato što je to važno svjedočanstvo o životu jedne jugoslavenske Jevrejke, rođene u Sarajevu, koja je od augusta 1944. do aprila 1945. svjedočila o načinu preživljavanja u paklu nacističkog logora Bergen–Belsen.

U Predgovoru, koji je pisala Hanina kćerka Amira Hass, navedeno je nekoliko temeljnih biografskih informacija o Hani i njenoj porodici. Rođena je u Sarajevu 1913. godine, u predvečerje Prvoga svjetskog rata. Njen otac, Jakov Levi, bio je trgovac tkaninom u Sarajevu, ali nije imao dara za trgovinu te je osiromašio. Majka, Rivka, rođena Atijas, bila je iz nešto bogatije porodice, što je vidljivo i iz činjenice da je Hana pohađala časove klavira. Ipak, očito zbog siromaštva, Hana je tokom Prvog svjetskog rata pohađala katolički samostan i tamo učila njemački jezik. Između dva svjetska rata pohađala je sarajevsku Gimnaziju (jedan od profesora matematike je bio i znameniti Marsel Šnajder). Studije je počela u Beogradu (prvo je studirala matematiku, a potom romanske jezike, sa akcentom na francuski jezik i kulturu). Tokom 1936. dobila je stipendiju i otputovala u Pariz na Sorbonnu. Nakon završetka studija, vratila se u Jugoslaviju. U Beogradu, gdje se bila preselila sa majkom i sestrom još na početku studija, nije mogla dobiti posao u školi, pa je 1940. odselila u Danilovgrad, u Crnoj Gori, i tamo radila kao učiteljica.

Bila je sklona ljevičarskim idejama. Pripremala se otići u partizane, ali je zbog raznih okolnosti od toga odustala. Nakon talijanske kapitulacije Nijemci su okupirali Crnu Goru 1943. i ubrzo pohapsili crnogorske Jevreje i strpali u zatvore Gestapoa. Tako je i Hana Levi završila u zatvoru, te potom transportirana u logor Bergen–Belsen, gdje je, ispostavit će se kamsije, vodila ovaj dnevnik.

O svom povratku iz logora Hana Levi je govorila u nekoliko navrata, a njena kćerka Amira Hass to je dosta vjerno prenijela u Predgovoru. Nakon povratka u Beograd jedno vrijeme je radila u francuskom programu Radio Beograda i Državnoj informativnoj agenciji. Prekucala je *Dnevnik* i pokazala ge nekolicini prijatelja, koji nisu pokazali nimalo volje da se to objavi. Hana je 1948. odselila u Izrael, u jednom od talasa useljavanja Jevreja u novoformiranu državu Izrael.

Ovaj Predgovor Amire Hass je važan jer najbolje otkriva ljudski profil Hane Levi (Emil Kerenji je u Pogovoru naziva „višestrukom brodolomnicom“, str. 98). Njezina četiri „svijeta“ su se srušila: osjećala je pripadništvo Jevrejskoj zajednici Jugoslavije (ta je zajednica najvećim dijelom uništena tokom holokausta); osjećala je simpatije za socijalizam (i to se srušilo), kao i pripadnost Jugoslaviji, koja se također urušila. Amira Hass piše da je dobro da Hana Levi nije doživjela da joj se sruši i posljednji svijet – iluzija da Izrael neće postati kolonijalistička sila (ali se i ta njena iluzija urušava 2024. godine ratom u Gazi! Tu činjenicu će naglasiti i Emil Kerenji na kraju svog Pogovora i to ovom izdanju *Dnevnika* daje dodatnu društvenu težinu)

Zašto je ovaj *Dnevnik* važan?

Emil Kerenji je dobro primijetio kako je ovaj dnevnik „svjedočanstvo o preživljavanju u jednom od najozloglašnijih nacističkih logora“ (str. 96). Doista, Hana bilježi sve strahote tog logora. Pokazuje heterogeni sastav logoraša („čuješ 25 raznih jezika“, str. 34), stanje koje je vladalo u logoru („Ludnica ... I najmanja sitnica predstavlja povod za svađe, psovke, pretnje i uvrede“, str. 44). Hana to poredi sa Danteovim paklom. Ona svjedoči i o tome kako je među logorašima bilo onih koji su dobili određene privilegije, ali je u atmosferi općeg nasilja bilo i onih koji su potkradali, varali, krali hranu, izazivali opću netrpeljivost. Iako je Hana i u tim uvjetima poučavala djecu pismenosti, nastojeći i na taj način sačuvati i svoju duhovnu snagu, bilo je razdoblja kada je znala klonuti duhom, o čemu je ostavila svjedočanstvo na stranicama ovog *Dnevnika*.

Svjedočanstvo koje je Hana Levi ostavila u ovom *Dnevniku* o životu u logoru je strašno: „Mi nismo umrli, ali ipak smo mrtvi“ (str. 63) bilježi ona na jednom mjestu. Bolest, glad, teror, smrt – to je bila svakodnevnica.

Mrtvi su bili svuda po logoru: „Nema ko da ih odnese niti kuda. Mesta nigdje više nema. Po dvorištu su brda leševa. Krematorij ne stiže sve da spali“ (str. 84). Doista – pravi pakao. Ovaj logor je bio „kužna bara u kojoj se sramno raspadaju živi skeleti, u kojoj trunu polumrtve izmučene zveri“ (str. 86).

Ostavila je Hana Levi u ovom *Dnevniku* i vrijedne bilješke o svojim shvatanjima života. Vidi se tu njen osjećaj za socijalnu pravdu, ponekad iskazuje i svoja duboka osjećanja i emocije, a djelimično pokazuje i feministički diskurs. „Strahovito me poražava činjenica“, piše na jednom mjestu Hana Levi, „da su muškarci mnogo slabiji od nas žena. Telesno, a i moralno veoma često. Bar ovde u logoru je tako. Neizdržljivi su i malodušni. Kada su gladni, to je kod njih, u njihovom ponašanju i na njihovim licima izrazitije i strašnije neko kod nas“ (str. 37). Nije izbjegavala, međutim, spomenuti kako je i u logoru bilo žena koje su „kliznule. Ima mnogo mladih guskica, posve su izgubile glavu...“ (str. 78-79), ali je opće stanje bilo „apsolutna atrofija čula“ (str. 74) kao posljedica gladi i nehigijenskih uvjeta preživljavanja.

Hana Levi (1913 – 2000) rođena je u Sarajevu, studirala u Beogradu i Parizu, radila u Crnoj Gori i Izraelu. Pripadala je ljevičarskom i feminističkom pokretu. Od feminističkog pokreta u Izraelu se odvojila jer se nije slagala sa liberalnim feministkinjama koje su se zalagale za pravo žena da služe vojni rok. „Militarizam je smatrala stavom koji je oprečan feminizmu. Na ženama je da sudjeluju u borbi za mir, ne u ratovima“ pisala je Hana Levi. Zato je važno da je ovaj *Dnevnik* sada objavljen u Sarajevu, i pogotovo u vrijeme kada se svugdje u svijetu vode razni ratovi (Ukrajina, Gaza...). Važno je da je i u Predgovoru i u Pogovoru ove knjige istaknuta pogrešna izraelska politika dehumanizacije Palestinaca koja kulminira ratom u Gazi 2024. godine. Hana Levi, koja je preživjela uništenje zajednice Jevreja Jugoslavije tokom holokausta, logor Bergen-Belsen, slom socijalizma i nestanak Jugoslavije, posljednjih godina svoga života kao da je predosjećala destruktivnu politiku Izraela i u nekoliko navrata je pokušavala vratiti se u Evropu, i čak i Jugoslaviju. Nije se vratila, ali je sredinom 1990-ih jedan primjerak rukopisa *Dnevnika*, kojeg je prekucala odmah nakon Drugog svjetskog rata na писаćој машини, predala Zlati Nikolić koja ju je tada posjetila u njenom stanu

u Tel Avivu. Tako se rukopis vratio u Sarajevo, a Hana Levi je ostala i umrla u Izraelu. Ovim *Dnevnikom*, u simboličnom smislu, vratila se u Europu i u Sarajevo, gradu gdje je rođena.